

1919-cu il yanvarın əvvəllərində Böyük Britaniya ordusunun mayoru Hibbon Naxçıvana gəlmişdi. Onun gelişinin əsl məqsədi diyarın iqtisadi, siyasi vəziyyəti ilə tanış olmaq, Araz Respublikası silahlı qüvvələrinin vəziyyətini, bu dövlətin siyasətinə Türklərin təsir dərəcəsini öyrənmək idi.

İsmayıl Hacıyev
AMEA Naxçıvan
Bölməsinin sədri,
akademik

(Əvvəlki ötən sayımızda)

Azərbaycan Xarici İşlər Naziri sentyabrın 29-da Haskelə yazırdı ki, onun hökuməti şərtlərin bir qisminə etiraz edir. Bununla belə hökumət Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzalərində xüsusi general-qubernatorluğun yaradılmasının əleyhinə deyildir. Azərbaycan hökuməti 12 bənddən ibarət layihə hazırlamışdı və sentyabr ayında polkovnik Haskelə göndərmişdi.

Layihədə göstərilirdi:

Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzalarında müvəqqəti olaraq xüsusi general-qubernatorluq yaradılır;

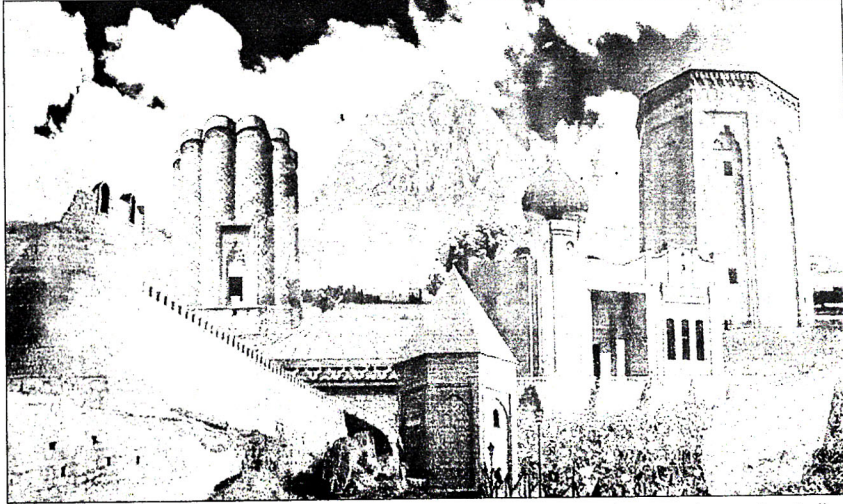
General-qubernatoru Amerika vətəndaşları içərisindən polkovnik Haskel təyin edir;

Bu qəzalar ümumi, bərabər, gizli səsvermə yolu ilə seçilən yerli Şuralar tərəfindən idarə edilir.

V.Haskel Azərbaycan tərəfindən təqdim edilən layihəni qəbul etmədi. Sentyabr ayının ortalarında Haskel Naxçıvan, Şərur və Ordubad nümayəndələri Əli Səbri Qasımovu və K.Əsgərovu qəbul edərək bildirmişdi ki, Birləşmiş Ştalların ordu mühəndisi polkovnik Edmund Delli Naxçıvana qubernator təyin edilmişdir və bir aydan sonra öz vəzifəsinin icrasına başlayacaqdır. Nümayəndələr adından Əli Səbir Naxçıvan əhəlisinin 10 bənddən ibarət olan tələblərini V.Haskelə təqdim etmişdi. Burada Naxçıvan əhəlisinin bu rayona erməni qoşunu yeridilməsinə razı olmayacağı, bu qəzaların əhəlisinin Ermənistan hökumətinə tabe olmayacağı və lazım gələrsə Azərbaycanlı əhəlinin öz istiqalətiylə silahlı yolla qoruyacağı göstərilirdi.

1919-cu il oktyabrın 23-də müttəfiqlərin Ali Komissarlığından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə ünvanlanmış aşağıdakı məlumat alınmışdı:

Naxçıvan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə

"Naxçıvan və Şərur rayonlarında əmin-amanlıq yaratmaq məqsədilə Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri razılığa gəldilər ki, bu iki rayon bundan sonra da ittifaq səviyyəsində idarə edilən zonada Amerika qubernatorluğunun inzibati hakimiyyəti altında qalacaqdır".

1919-cu il oktyabrın 22-də Bakıda AXC-in rəsmi orqanı olan "Azərbaycan" qəzetində Naxçıvanda ABŞ polkovniki Edmund Delli başda olmaqla Amerika general-qubernatorluğunun təşkil olunması haqqında əsasnamə dərc edilmişdi. Bu işə çıxılmaz vəziyyətdə qalmış AXC rəhbərliyinin həmin məsələyə qeyri-rəsmi razılığı kimi qəbul edilə bilərdi.

Bununla belə, Azərbaycan hökuməti ilə Naxçıvan Milli Komitəsi arasında qardaşlıq münasibətləri əvvəlki kimi saxlanılırdı. Əldə olunmuş razılığa əsasən, AXC hökuməti 6 min nəfərlik qoşun hissələrini silahlandırmağı Naxçıvan Milli Komitəsinə vəd etmişdi. Oktyabrın 24-də Ceyms S.Rey Naxçıvana gəldi və müsəlman Milli Şurası qarşısında neytral zona yaratmaq barədə V.Haskelin bəyanatını elan etdi. Bəyanatda deyilirdi ki, Şərur, Naxçıvan dairəsində, Amerika qubernatorunun rəhbərliyi altında müttəfiq idarəçilik zonası yaradılır, polkovnik Edmund L.Delli bu zonaya qubernator təyin edilir. Ceyms Rey sərəncamla bəyanatda qeyd olunanları rəsmi-

ləşdirdi.

Lakin Naxçıvan Milli Şurasının və bütün Naxçıvan əhəlisinin teki ilə polkovnik Delli Naxçıvanda general-qubernator kimi deyil, Ali Komissarın

Lakin Naxçıvan Milli Şurasının və bütün Naxçıvan əhəlisinin teki ilə polkovnik Delli Naxçıvanda general-qubernator kimi deyil, Ali Komissarın nümayəndəsi kimi qaldı. Milli Şura C.Reyə məlumat verdi ki, "xalq azərbaycanlı general-qubernatordan başqa heç kimi tanımaq istəmir". C.Rey başa düşürdü ki, neytral zona üçün nəzərdə tutulan ərazini Azərbaycandan ayırmaq qeyri-mümkündür. Noyabr ayında C.Rey, E.Delli cəhd göstərsələr də general-qubernatorluq yarıda bilmədilər, onların missiyası süquta uğradı.

nümayəndəsi kimi qaldı. Milli Şura C.Reyə məlumat verdi ki, "xalq azərbaycanlı general-qubernatordan başqa heç kimi tanımaq istəmir". C.Rey başa düşürdü ki, neytral zona üçün nəzərdə tutulan ərazini Azərbaycandan ayırmaq qeyri-mümkündür. Noyabr ayında C.Rey, E.Delli cəhd göstərsələr də general-qubernatorluq yarıda bilmədilər, onların missiyası süquta uğradı.

Bunu gören ermənilər 1919-cu ilin sonlarında Naxçıvana yenidən hücum etdilər. Ermənistanın nizami qoşun hissələri ilə Naxçıvanın Milli Komitəsinin hərbi dəstələri arasında qanlı toqquşmalar başlandı. Bu qanlı döyüşlər amerikalıların ümidlərini doğrultmadı. Döyüş qabiliyyətini itirmiş Ermənistan ordusu heç bir müvəffəqiyyət qazanmadı. Amerikalıların gözlədiklərinin əksinə olaraq, hərbi toqquş-

malar, azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilən qanlı cinayətlər Naxçıvan Milli Komitəsinin, müsavətçi Kəlbəli Xanın hərbi, inzibati, siyasi hakimiyyətini daha da möhkəmləndirdi. O,

Lakin Naxçıvan Milli Şurasının və bütün Naxçıvan əhəlisinin teki ilə polkovnik Delli Naxçıvanda general-qubernator kimi deyil, Ali Komissarın nümayəndəsi kimi qaldı. Milli Şura C.Reyə məlumat verdi ki, "xalq azərbaycanlı general-qubernatordan başqa heç kimi tanımaq istəmir". C.Rey başa düşürdü ki, neytral zona üçün nəzərdə tutulan ərazini Azərbaycandan ayırmaq qeyri-mümkündür. Noyabr ayında C.Rey, E.Delli cəhd göstərsələr də general-qubernatorluq yarıda bilmədilər, onların missiyası süquta uğradı.

həmçinin xəzinəyə, dəmir yoluna, poçt-teleqrafa və vergilərin qoyulmasına nəzarəti ələ keçirdi.

Belə uğurlu vəziyyətə baxmayaraq, amerikalılardan yardım alan daşnak Ermənistanı 1920-ci ilin yanvarında Naxçıvanı işğal etmək üçün yeni cəhd göstərdi və diyarın müdafiəçilərinin vəziyyəti xeyli mürəkkəbləşdi. AXC-nin özündə siyasi böhranın dərinləşməsi Naxçıvana hərbi yardım göstərilməsini çətinləşdirdi. Düşmənin üstün qüvvələri qarşısında tək və zəif qalmış Naxçıvan rəhbərliyi kömək üçün Osmanlı dövlətinə müraciət etməli oldu. Belə cəhd öz növbəsində Naxçıvanda Azərbaycanın mövqelərini xeyli zəiflətdi. 1920-ci ilin fevralında AXC-i hökumətinin nümayəndələri Naxçıvanı tərk etməyə məcbur oldular.

Naxçıvanda hərbi-siyasi

veziyyət xeyli mürəkkəbləşdi. Naxçıvan əhəlisinin misilsiz qəhrəmanlığı sayəsində Şərur, Ordubad, Naxçıvan torpaqları 1920-ci ilin ortalarına doğru tamamilə erməni daşnaklarından təmizləndi. Kəlbəli Xan və onun tərəfdarlarının səyləri nəticəsində bölgədəki oyuncaq general-qubernatorluq 1920-ci ilin martında faktiki olaraq ləğv edilmiş və Naxçıvan yenidən dövlət müstəqilliyi qazanmışdı. O günlərdə Naxçıvan, Şərur, Ordubad, Vedibasar rayonu nümayəndələrinin iclası "qəti olaraq AXC-ə birləşmək" cəhdini ifadə edirdi. Naxçıvan diyarının əhəlisini erməni qırğınından xilas etmək üçün Türklərin köməyinə ehtiyac duyulurdu.

Yerli əhəlinin nümayəndələrinin Türk qoşunlarını Naxçıvana dəvət etmək barədə təbii bərdərc olunmuş müraciətinə də həmin reallıq öz ifadəsini tapmışdı. Elə bunun nəticəsi idi ki, 1920-ci ilin martında Əli Teymur bəy başda olmaqla yeni Türk qoşun hissəsinin Naxçıvana gəlməsi əhəli tərəfindən böyük şadlıqla qarşılandı. Hadisələrin sonrakı gedişi bir daha təsdiq etdi ki, bu tədbir Naxçıvanda əhəlinin yeni qırğınının qarşısını almış, diyarın gələcək siyasi taleyinin həllində, onun, məhz Azərbaycan dövlətinin tərkibində muxtariyyət əldə etməsində əhəmiyyətli, müəyyənəndici rol oynamışdır.

Beləliklə, aydın olur ki, AXC hökuməti və Parlamentin hərbi-siyasi vasitələrdən istifadə edərək ölkənin ərazi bütövlüyünü qorumağa çalışmış, Naxçıvanın itirilməsini və ermənilər tərəfindən işğal edilməsinə yol verməmiş və bu istiqamətdə ingilislər və amerikalılarla diplomatik danışıqlar aparmış, eyni zamanda, Naxçıvana hərbi və maddi köməklilər göstərmiş, lakin bütün bunlarla yanaşı, özləri çətin ictimai-siyasi və hərbi vəziyyətlə qarşılaşdıqlarından bir sıra hallarda məqsədlərinə tam nail ola bilməmişlər. Bölgə əhəlisinin igidliyi, qəhrəmanlığı sayəsində Naxçıvanın ərazisi Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanmış və nəhayət, 1921-ci ilin martında Azərbaycanın tərkibində ona muxtariyyət statusu verilmişdir.